

Το Ολοκαύτωμα: διωκτικός μηχανισμός και αφηγηματική λειτουργία

ΦΡΑΓΚΙΣΚΗ ΑΜΠΑΤΖΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ των Εβραίων από τους Γερμανούς ναζιστές είναι γνωστή με την ονομασία «Ολοκαύτωμα», λέξη της αρχαίας ελληνικής, που σημαίνει «θυσία δια της πυράς». Πρόκειται, δηλαδή, για μια λέξη με συνδηλώσεις μυθολογικές και θρησκευτικές, που παραπέμπει στην πρωτόγονη λειτουργία της θυσίας.

Θα προσπαθήσω να εξετάσω ορισμένα από τα ζητήματα που θέτει η λογοτεχνική αναπαράσταση του συγκεκριμένου ιστορικού γεγονότος, δηλαδή μιας μαζικής δολοφονίας άμαχου πληθυσμού, οργανωμένης και πραγματοποιημένης μεθοδικά, και το βαθμό στον οποίο η γενοκτονία αυτή σχετίζεται με τη μεταφορική ονομασία της, τη «θυσία». Μέσα από αυτό το πλαίσιο του συλλογισμού μου προβάλλει το κύριο ερώτημα: η ονομασία που δόθηκε στο συγκεκριμένο γεγονός, δηλαδή η λέξη «ολοκαύτωμα», μπορεί να αποτελέσει τη βάση για μια ερμηνευτική πρόταση της συγκεκριμένης γενοκτονίας;

Το Ολοκαύτωμα υπήρξε ένα ιστορικό γεγονός. Το 19ο αιώνα, ο J.G. Droysen διατύπωσε το συλλογισμό ότι δεν έχουμε άλλο τρόπο να κατανοήσουμε και να ερμηνεύσουμε τα ιστορικά γεγονότα, παρά μόνο στηριζόμενοι σε μια προηγούμενη ανάλογη εμπειρία. Σήμερα, οι διάφορες τάσεις του ιστορικού σχετικισμού που κυριάρχησε στον 20ό αιώνα διακρίνονται για ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για τη γλώσσα της ιστοριογραφίας και γενικότερα της ιστορικής αναπαράστασης, παράλληλο με εκείνο των φιλοσόφων και των ιστορικών των ιδεών¹. Τα ιστορικά γεγονότα μελετώνται σε σχέση με τη λεκτική μορφή που προσλαμβάνουν στις περιγραφές των συγγραφέων τους και οι ερμηνείες τους διερευνώνται σε σχέση με αυτές². Οι συγγραφείς περιγράφουν και ερμηνεύουν αναλογικά, αντλώντας από το κοινό πολιτισμικό ταμείο της μεταφορικής γλώσσας. Στις ιστορικές μελέτες συναντούμε συχνά μεταφορές από την κατηγορία εκείνων που θεωρούνται «νεκρές» ή «τόποι»³. Ως ένα τέτοιο παράδειγμα «νεκρής μεταφοράς» θα μπορούσε να θεωρηθεί η λέξη «θυσία», προκειμένου για τους θανάτους μάχιμου πληθυσμού στη διάρκεια του πολέμου.

Εάν, σύμφωνα με την παραπάνω ερμηνευτική προϋπόθεση, δεχθούμε ότι το σύστημα της αντίληψής μας λειτουργεί σε μεγάλο βαθμό μεταφορικά, και ότι, ανάλογα και ο τρόπος που συλλαμβάνουμε τις διάφορες εμπειρίες μας είναι σε μεγάλο βαθμό ζήτημα «μεταφοράς», τότε μπορούμε να οδηγηθούμε στην υπόθεση ότι ορισμένες γενικευμένες μεταφορές, αυτές που ο George Lakoff ονομάζει «δομικές» και στηρίζονται σε μια ισχυρή πολιτισμική βάση, όχι μόνον επηρεάζουν την αντίληψή μας, αλλά διαμορφώνουν και την ίδια τη δράση μας⁴.

Η ΟΝΟΜΑΣΙΑ «ΟΛΟΚΑΥΤΩΜΑ» ΚΑΙ Η ΝΑΖΙΣΤΙΚΗ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ

Η ναζιστική γενοκτονία υπήρξε ένα ιστορικό γεγονός, χωρίς προηγούμενο στο δυτικοευρωπαϊκό πολιτισμό ως προς την έκταση και

τη μεθόδευσή της⁵. Αυτό ακριβώς εξηγεί και την αμηχανία των μελετητών, οι οποίοι συχνά κατέφυγαν σε χαρακτηρισμούς όπως «απερίγραπτο», «ανήκουστο», «πρωτοφανές», και είναι απολύτως κατανοητή η ανάγκη τους να της προσδώσουν μια ειδική ονομασία, ώστε να τη διαφοροποιήσουν από άλλα ανάλογα ιστορικά γεγονότα με τη μορφή γενοκτονίας. Η ανάγκη αυτή έγινε αισθητή ήδη από τη στιγμή που εκδηλώθηκε ο πραγματικός χαρακτήρας της ναζιστικής επιχείρησης κατά των Εβραίων, την οποία μπορούμε να τοποθετήσουμε στις πρώτες ομαδικές εκτελέσεις και στη δημιουργία των γκέτο στην ανατολική Ευρώπη, το 1940-1941.

Για τη ναζιστική γενοκτονία δεν χρησιμοποιήθηκε η ονομασία «Ολοκαύτωμα» από την αρχή. Η εβραϊκή γλώσσα, όπως και η γίντις, διέθεταν λέξεις που να μπορούν να αποδώσουν την καταστροφή και την εξολόθρευση, όρους γνωστούς από τη Βίβλο και τους θρηνητικούς ψαλμούς, τα «midrashim». Ήδη, το 1940, οι Εβραίοι συγγραφείς της ανατολικής Ευρώπης χρησιμοποίησαν τον όρο «churban», στα γίντις «churbm», που παραπέμπει στην καταστροφή του δεύτερου ναού και τη συνακόλουθη διασπορά των Εβραίων. Όμως, την ονομασία αυτή δεν την ενέκριναν οι σιωνιστές του Εργατικού Κόμματος της Παλαιστίνης. Τότε υιοθετήθηκε ο όρος «Sho'ah», που σημαίνει στα εβραϊκά «καταστροφή». Το 1940, ο Uriel Tal χρησιμοποίησε τη λέξη αυτή σε μια συλλογή μαρτυριών για τη μαζική εξόντωση Πολωνοεβραίων. Την ίδια λέξη χρησιμοποίησε και ο ποιητής Shaul Tchernikowsky, το 1942, σε μια διάλεξη του στην Ιερουσαλήμ. Τον όρο «Holocaust» στα αγγλικά χρησιμοποίησαν, κατά τον Gerd Korman, κατ' αρχήν αγγλόφωνοι συγγραφείς και ιστορικοί μετά το 1957⁶. Ο όρος μεταφράζει στα αγγλικά την ελληνική λέξη «ολοκαύτωμα», που αποδίδει το εβραϊκό «ola», δηλαδή προσφορά θυσίας δια της πυράς και την πρωτοσυναντάμε στη μετάφραση των Εβδομήκοντα⁷. Τον όρο αυτό υιοθέτησαν εβραϊκές οργανώσεις, όχι όμως χωρίς επικρίσεις: σχετικά πρόσφατα ο Apmo Mayer⁸, επισημαινώντας τα προβλήματα που προκύπτουν από το θρησκευτικό χαρακτήρα του όρου, αντιπρότεινε τον όρο «Judeocide», «ιουδαιοκτονία» ή «εβραιοκτονία», όρο επίσης συζητήσιμο γιατί θυμίζει την αρνητικά σημειοδοτημένη λέξη «ιουδαιοφοβία»⁹.

Παρά τις διάφορες αντιρρήσεις, ο όρος «Ολοκαύτωμα» έχει σήμερα καθιερωθεί και μάλιστα χρησιμοποιείται κατ' αναλογία ευρύτερα για μεγάλες καταστροφές. Δηλαδή, η ονομασία «Ολοκαύτωμα» σήμερα θα μπορούσε να θεωρηθεί ένας «τόπος», μια «νεκρή μεταφορά» για τα φαινόμενα της γενοκτονίας, γενικότερα¹⁰. Σχετικά με τη χρησιμοποίησή της στην περίπτωση της ναζιστικής γενοκτονίας, ωστόσο, ορισμένα στοιχεία της διωκτικής διαδικασίας, όπως τη συνέλαβαν και την πραγματοποίησαν οι ναζιστές, επιτρέπουν την υπόθεση ότι η ονομασία αυτή δεν αντιστοιχεί απλώς σε

μια αρχικά «νεκρή» μεταφορά, σχετιζόμενη με τη «θυσία», αλλά και σε ανάλογους τρόπους οργάνωσης του δικωτικού συστήματος, δηλαδή σε τρόπους που σχετίζονται όχι μόνο με την αντίληψη, αλλά και έναν τρόπο δράσης.

λάμους αερίων και η καύση σε κρεματορία, είχε προβλεφθεί από το φθινόπωρο του 1941¹⁵, και μπήκε σε εφαρμογή λίγο αργότερα, το 1942-1943, μετά την ήττα των ναζί στο ανατολικό μέτωπο¹⁶ με σκοπό την επίτευξη μεγαλύτερων αριθμών θανατώσεων σε ημερήσια βάση, την επιτάχυνση του ρυθμού της εξόντωσης αλλά και την εξα-

Φωτογραφία εκπομπής από τη Θράκη

Η ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΞΟΝΤΩΣΗΣ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ ΣΤΙΣ ΓΡΑΠΤΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΦΟΡΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ ΚΑΙ Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΗΣ ΝΑΖΙΣΤΙΚΗΣ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑΣ

Κύρια πηγή για τη ναζιστική γενοκτονία είναι οι μαρτυρίες των επιζώντων. Σε όλες τις αφηγήσεις η διαδικασία της εξόντωσης περιγράφεται ως μια επιχείρηση εξαιρετικά μεθοδευμένη και ορθολογικός και γραφειοκρατικός χαρακτήρας της μεθόδου της συνιστά ακριβώς και την ιδιαιτερότητα του συγκεκριμένου ιστορικού γεγονότος. Παράλληλα, όμως, στις περιγραφές των επιζώντων από τα ναζιστικά στρατόπεδα συναντάμε συχνά μεταφορές που παραπέμπουν σε εκδηλώσεις διαφορετικού χαρακτήρα, όπως η πρωτόγονη τελετουργία της θυσίας: πολλοί συγγραφείς, αναφερόμενοι στα κρεματορία, χρησιμοποιούν τη λέξη «βωμός» και «θυσιαστήριο». Ο Μάρκος Ναχόν παρομοιάζει το κρεματοριο με «άγριον και αησχρόν θηρίον»,... «ένα είδος Μινώταυρου, τρεφόμενου με ανθρώπινα θύματα»¹¹, και αλλού παρατηρεί ότι τα ανυπόψιαστα θύματα κατευθύνονταν στο κρεματοριο «όπως τα πρόβατα εις το σφαγέιον»¹², ενώ ο Αλβέρτος Μενασσέ μιλά για «χιλιάδες αθώους, που προσφέρονται ολοκαύτωμα στο ναζιστικό Μολώχ»¹³. Οι μεταφορές αυτές, όμως, ως ένα βαθμό κυριολεκτούν: από τα κρεματορία ανέβαινε πράγματι καπνός, όπως ακριβώς από ένα βωμό. Αυτό τον ιδιόμορφο χαρακτήρα του στρατοπέδου ο Ναχόν τον περιγράφει ως εξής: «Το Μπίρκεναου είναι ένα τερατώδες εργοστάσιον που το εμπνεύστησαν οι γερμανικοί εγκέφαλοι και το οποίο καταβροχθίζει ζωντανούς ανθρώπους και τους βγάζει από την καπνοδόχον μεταβλημένους εις καπνόν»¹⁴.

Η τελευταία φάση της γενοκτονίας, δηλαδή η εξόντωση σε θα-

φάνιση των πτωμάτων¹⁷. Μέχρι τότε, η εξόντωση γινόταν είτε με τουφεκισμούς, δηλαδή είχε το χαρακτήρα ομαδικής σφαγής, όπως στη Σοβιετική Ένωση, είτε με δηλητηριώδη αέρια, όπως σε ορισμένα από τα στρατόπεδα της Πολωνίας. Ως προς την οργάνωση της εξόντωσης και τις λεπτομέρειες της εφαρμογής της, η πρωτοβουλία ανήκε αποκλειστικά στην εφευρετικότητα των διοικητών των στρατοπέδων, αφού δεν υπήρχε μια γενική διαταγή με συγκεκριμένες οδηγίες. Όλη η επιχείρηση οργάνωθηκε με απόλυτη μυστικότητα και με ενέργειες συγκαλυμμένες.

Αυτό τον έντονα παραπλανητικό και διαστρεβλωτικό χαρακτήρα, που αναφέρεται σε όλες τις μαρτυρίες των επιζώντων, τον υπογραμμίζουν και οι μελετητές του Ολοκαυτώματος, και ιδιαίτερα ο ιστορικός Raul Hilberg¹⁸. Από τους Έλληνες επιζώντες, ο Μάρκος Ναχόν υπογραμμίζει την τάση των Γερμανών «να αντιστρέφουν όλα τα πράγματα»¹⁹. Ο χαρακτήρας ορισμένων λεπτομερειών στη διαδικασία, κατά την τελευταία αυτή φάση της γενοκτονίας, είναι, ωστόσο, συχνά δυσερμήνευτος. Οι ερμηνείες που προτείνονται, αν και έχουν μια εξήγηση ως προς τη σκοπιμότητά τους, δεν πείθουν πάντα και μάλλον μοιάζουν με ελλογικεύσεις. Ποιος πείθεται ότι θα μπορούσαν να είναι πράγματι σε κάποιους ή σε κάτι αποδεδειγμένα χρήσιμα π.χ. τα μαλλιά ή τα βελτιωτικά ματογυάλια; Σε ποιον, σε ποιους, γιατί; Δεν είναι αιθαίρετο να υποστηρίξουμε ότι ήταν, ίσως, τόσο χρήσιμα όσο τα ιμάτια του Ιησού: «διεμερίσαντο τα ιμάτιά μου και επί τον ιματισμόν μου έβαλον κλήρον». Οτι, δηλαδή, ήταν «χρήσιμα» κυρίως συμβολικά: οι Γερμανοί αρχηγοί των στρατοπέδων, συνήθως από λαϊκή, πρωτεσταντική προέλευση, ήταν σίγουρα εξοικειωμένοι όχι μόνο με το

πνεύμα της οργάνωσης και της διαχείρισης των υλικών πραγμάτων σε ωφελιμιστική βάση, αλλά και με το κείμενο των παθών του Χριστού, μιας κατεξοχήν διωκτικής, συμβολικής αναπαράστασης θυσίας, όπως και με ανάλογες αφηγήσεις της Βίβλου.

Μπορεί κανείς σοβαρά να υποστηρίξει ότι οι φοικαλεότητες των στρατοπέδων, κατά την τελευταία φάση της λειτουργίας τους, είχαν κάποια σχέση με θρησκευτικούς συμβολισμούς για τους διώκοντες ή τους διωκόμενους; Για τους τελευταίους αυτούς δεν έχουμε άλλο τρόπο να το ελέγξουμε παρά μόνο από τις μαρτυρίες τους, είτε εκείνες που γράφτηκαν μέσα στα στρατόπεδα και βρέθηκαν θαμμένες εκεί, είτε από τις προφορικές ή γραπτές μαρτυρίες των επιζώντων, λαμβάνοντας, βεβαίως, υπόψη μας ότι οι δεύτερες αυτές εμπειρέχουν κρίσεις εκ των υστέρων και η συγγραφή μαρτυριών ύστερα από την παρέλευση χρόνου εμπεριέχει ερμηνείες επηρεασμένες από διάφορους παράγοντες. Σε αυτές μας ενδιαφέρουν δύο σημεία: σε ποιο βαθμό οι διωκόμενοι ανατρέχουν σε ερμηνείες με χαρακτηρισμό «αποκάλυψης» ή θεοδικίας και σε ποιο βαθμό οι αναφορές τους στη Βίβλο, όπως είναι και η αναφορά στη «θυσία», είναι κυριολεκτικές ή μεταφορικές. Είναι αυτονόητο ότι οι ερμηνείες της διωκτικής διαδικασίας γίνονται σε συνάρτηση με το πολιτιστικό, ιδεολογικό και φιλοσοφικό υπόβαθρο των θυμάτων²⁰.

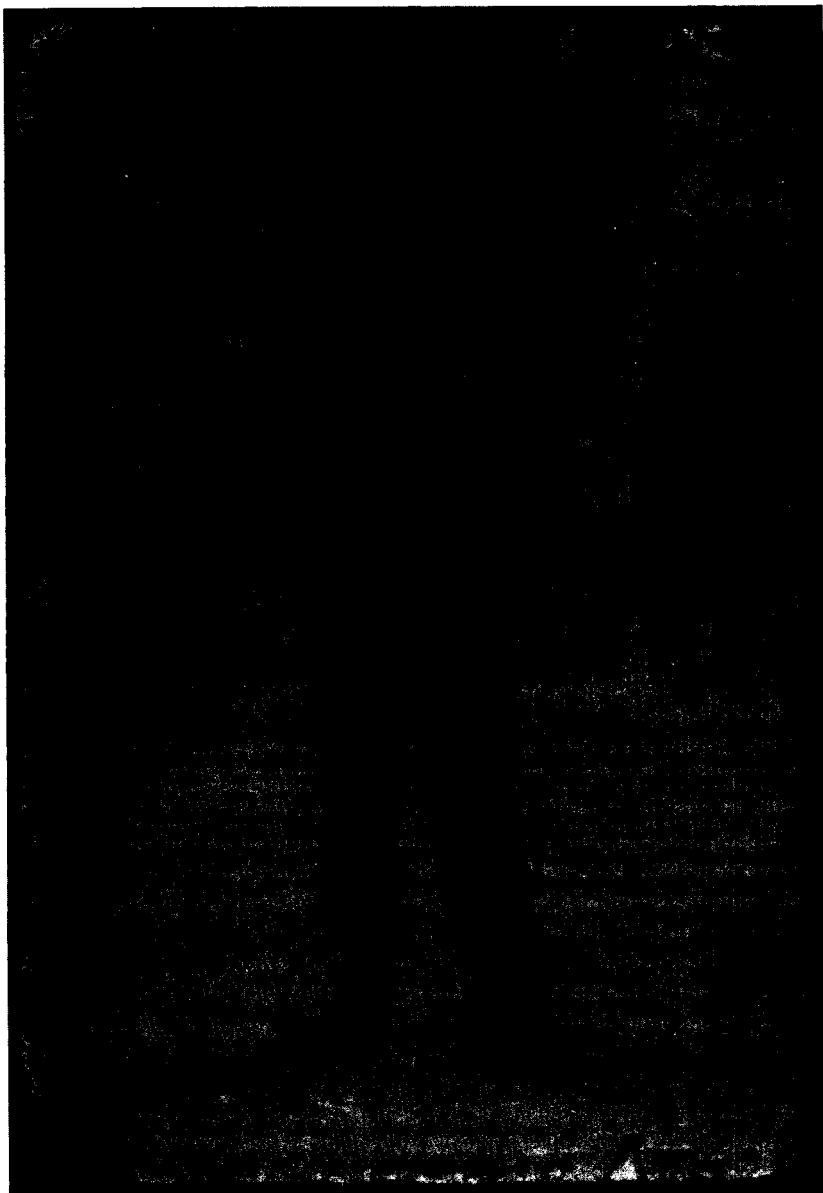
Στο επίπεδο της γλώσσας, άκρως ενδιαφέρουσα και πολύ πιο σαφής από αυτή των θυμάτων υπήρξε η συμπεριφορά των δραστών. Στη ναζιστική Γερμανία, η γλώσσα που είχε κυριαρχήσει στη δημόσια ζωή, μετά το 1933 και την άνοδο του ναζιστικού κόμματος στην εξουσία, ήταν γεμάτη από θρησκευτικούς συμβολισμούς και μεταφορές που παρέπεμπαν στην πρακτική του εξιλασμού, της κάθαρσης: ο Χίτλερ εμφανιζόταν ως ο μέγας εξαγνιστής που θα φέρει τη «σωτηρία», ως ο μέγας «θύτης»²¹. Αντίθετα, πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι οι ναζιστές απέφευγαν συστηματικά την κυριολεξία: η εξόντωση των Εβραίων της Ευρώπης ονομάστηκε «τελική λύση» και έτσι αναφέρεται στα επίσημα έγγραφα. Η συστηματική καλλιέργεια αυτής της μεταφορικής γλώσσας ανιχνεύεται και σε Έλληνες συγγραφείς: τριάντα χρόνια μετά τη ναζιστική γενοκτονία, ο ιστορικός Πολυχρόνης Ενεπεκίδης, αναφερόμενος σε αυτή χρησιμοποιεί την παρομοίωση: «ωσάν να πρόκειται περί ιεροτελεστίας»²².

ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ, ΔΙΩΚΤΙΚΗ ΠΡΟΒΟΛΗ ΚΑΙ ΑΠΟΔΙΟΠΟΜΠΗΣΗ²³

Η ναζιστική επιχείρηση της εξόντωσης των Εβραίων της Ευρώπης, καθιερωμένη πλέον σήμερα με την ονομασία «Ολοκαύτωμα», υπήρξε μια γενοκτονία. Κάθε γενοκτονία είναι ένα κοινωνικό φαινόμενο που περιγράφεται από το νόμο του Λυντς: μια ανθρώπινη ομάδα κατηγορείται ως υπεύθυνη για τα δεινά μιας άλλης και γι' αυτό θεωρείται ότι πρέπει να εξοντωθεί, αλλά χωρίς να υπάρξει casus belli και χωρίς την πολεμική και ένοπλη αντιπαράθεση δύο αντιμαχόμενων ομάδων. Οι γενοκτονίες εμφανίζονται με τη μορφή της εξόντωσης άμαχου πληθυσμού. Όμως, στη συγκεκριμένη περίπτωση της γενοκτονίας των Εβραίων, η εξόντωση αυτή πραγματοποιήθηκε με έναν τρόπο εντελώς ασυνήθι-

στο. Ο άμαχος πληθυσμός των Εβραίων, διασκορπισμένος σε ολόκληρη την Ευρώπη, ήταν πρακτικά αδύνατο να γίνει στόχος λυτσαρίσματος ή της πρακτικής ενός πογκρόμ, γι' αυτό έπρεπε να συγκεντρωθεί και να οδηγηθεί στο θάνατο με εξαπάτηση, με συγκεκριμένες μεθόδους, με μυστικότητα, κάτι που εν μέρει ίσχυσε και για τις άλλες φυλετικές ομάδες που εξόντωσαν οι Γερμανοί, όπως, για παράδειγμα, οι Τσιγγάνοι. Η εξόντωση των Εβραίων υπήρξε μια πρακτική αποδιοπόμησης, αλλά οργανώθηκε με μεθόδους που δεν έχουν την αντιστοιχία τους σε άλλο ιστορικό γεγονός.

Η αποδιοπόμηση είναι ένα παγκόσμιο φαινόμενο, το οποίο

μελετούν οι εθνοψυχολόγοι στις πρωτόγονες κοινωνίες σε σχέση με την τελετουργία της ανθρωποθυσίας. Το φαινόμενο συνδέεται με την πεποίθηση των μελών μιας ομάδας ότι για τις εκάστοτε κοινωνικές κρίσεις, αλλά και για τις φυσικές καταστροφές που διαταράσσουν την ανθρώπινη κοινότητα, καθαρθήριο ρόλο μπορεί να παίξει ένα άτομο, το οποίο πρέπει να θυσιαστεί. Πάμπολλα είναι τα μυθολογικά παραδείγματα, όπως αυτό του Οιδίποδα, καθώς και της Ιφιγένειας. Η μεταμόρφωση του θύματος σε ζωό (αποδιοπομπαίο τράγο), ακυρώνει την επικίνδυνη επαφή με το αίμα, η οποία πολλαπλασιάζει μμητικά τη βία και την καθιστά ασυγκράτητη. Η τελετουργία της θυσίας είναι μια ψυχοπροφυλακτική μέ-

θοδος, στο βαθμό που εκτονώνει τη μιμητική δυναμική της βίας, καθώς η ανθρωποθυσία προσλαμβάνει τη μορφή θυσίας σφάγιου ή γίνεται αναίμακτα²⁴. Η κατάργηση της ανθρωποθυσίας θεωρήθηκε από τους παλαιότερους εθνολόγους ως το πέρασμα από το πρωτόγονο, μυθολογικό στάδιο, στο ορθολογικό, δηλαδή στον πολιτισμό, ο οποίος ποινικοποιεί το φόνο.

Σύμφωνα με την ψυχαναλυτική ερμηνεία, η αποδιοπόμηση, που σχετίζεται άμεσα με το φαινόμενο του ρατσισμού, είναι ένας ψυχολογικός μηχανισμός στηριγμένος σε μια ιδιαίτερη λογική: ο «άλλος», ο ξένος, ο διαφορετικός είναι το κομμάτι του εαυτού ως «άλλου» που θέλουμε να συγκαλύψουμε και εντέλει να απαλείψουμε, είναι το κομμάτι της απαγορευμένης επιθυμίας που σχετίζεται με την αιμομεικτική απαγόρευση²⁵. Η συνείδηση του ρατσιστή, κατά τον Joseph Gabel, είναι «πλαστή», δηλαδή αλλοτριωμένη, πραγματοποιημένη και δεν αντιλαμβάνεται τον κόσμο διαλεκτικά αλλά ταυτολογικά. Ακριβώς για το λόγο αυτό ο Gabel θεωρεί ότι ο ρα-

χι μόνο να εκμηνειστεί, αλλά και να τιμωρηθεί συμβολικά.

Οι ναζιστικές γενοκτονικές πρακτικές, όπως καταγράφονται στις περιγραφές των επιζώντων, αναμφισβήτητα παρατέμνουν σε ένα μηχανισμό εξόντωσης, ο οποίος εμφανίζεται οργανωμένος με έναν τρόπο που παρατέμπει στο διωκτικό, συμβολικό σύστημα της αποδιοπόμησης, αλλά, παραδόξως, και στην τελετουργία της πρωτόγονης θυσίας.

Ο ΜΗΧΑΝΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΑΠΟΔΙΟΠΟΜΠΗΣΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΠΡΑΚΤΙΚΕΣ ΤΗΣ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑΣ

Ο René Girard υποστηρίζει ότι ο μηχανισμός της αποδιοπόμησης χαρακτηρίζεται από ορισμένα παγκόσμια στερεότυπα, ή αλλιώς προϋποθέσεις, τα οποία συνοδεύουν πάντα το φαινόμενο αυτό²⁶. Το πρώτο είναι η ύπαρξη βαθιάς κοινωνικής κρίσης. Το δεύτερο είναι η εντόπιση του αιτίου, *ad causam*, και η απόδοση της ευθύνης

Νέος άντρας
με στολή
στρατοπέδου
συγκέντρωσης
(ο κ. Ουζιέλ
από
Θεσσαλονίκη)

τισμός διαφέρει από τον εθνικισμό, στο βαθμό που δεν είναι μόνο μια ιδεολογία, αλλά ένα φαινόμενο που εξηγείται ψυχαναλυτικά και αναφέρεται στην παθολογία του υποσυνείδητου²⁶.

Υπάρχουν πολλά στοιχεία στο ναζιστικό «Ολοκαύτωμα» που δεν εξηγούνται παρά μόνο ως μέρος μιας διωκτικής προβολής του ρατσιστικού μηχανισμού και χωρίς καμιά σκοπιμότητα. Ως τέτοιο στοιχείο θεωρεί ο Bruno Bettelheim τα πειράματα στέρωσης στο Άουσβιτς²⁷. Η στέρωση είχε θεωρηθεί, αρχικά, ως πιθανή μέθοδος φυλετικού καθαρισμού, η οποία, στη συνέχεια, εγκαταλείφθηκε μπροστά στην πολύ ταχύτερη και αποτελεσματικότερη λύση του θαλάμου αερίων. Γιατί, όμως, συνεχίζονταν παράλληλα και τα πειράματα μέχρι το τέλος του πολέμου; Σε ποιους θα εφαρμοζόταν η στέρωση; Τα πειράματα αυτά, άσχετα από οποιαδήποτε χρησιμότητα, σχετίζονται με το μηχανισμό της αποδιοπόμησης, άρα με μια διωκτική προβολή, σύμφωνα με την οποία τα θύματα ενέχονται, κατηγορούνται –*ad causam*– για αιμομειξία, πορνεία, απαγορευμένη σεξουαλικότητα και, συνεπώς, αυτή η δραστηριότητά τους πρέπει

για την κρίση αυτή υπό μορφή κατηγορίας, *accusatio*, σε μια ομάδα του πληθυσμού ή σε ένα άτομο. Τέλος, το τρίτο στερεότυπο είναι η επιλογή του θύματος, η οποία γίνεται με βάση ορισμένες ιδιαιτερότητες ή χαρακτηριστικά που το άτομο ενδέχεται να συγκεντρώνει: πρόκειται για τα σημεία της θυματοποίησης ή αλλιώς για τα σημάδια των «σημαδεμένων», όπως τα ονομάζει ο λαός. Τα σημάδια αυτά δεν είναι κατ' ανάγκη αρνητικά. Ο σημαδεμένος μπορεί να είναι πολύ ωραίος ή πολύ άσχημος, γίγας ή νάνος, εταίριος ή βασιλιάς, βρέφος ή γέρος, αλλά τον χαρακτηρίζει πάντα η ιδιαιτερότητα: είναι κάποιος άνθρωπος που θεωρούμε διαφορετικό και γι' αυτό απρόσιτο και επίφοβο, δηλαδή επιθυμητό και ταυτόχρονα μισητό. Πρόκειται για άνθρωπο –ή ανθρώπινη ομάδα– που μας εμπνέει φόβο αλλά και αποστροφή, που αγαπούμε και μισούμε, και στον οποίο προβάλλουμε το απαγορευμένο κομμάτι του εαυτού, ως «άλλου» που μεταμορφώνεται ποικιλότροπα: σαν «ξένος», σαν μισητός αντίπαλος της κάθε «άλλης» εξω-ομάδας. Αυτός ο «άλλος»

γίνεται στόχος της εξιλαστήριας θυσίας, δηλαδή ενός τελετουργικού φόνου.

Στην περίπτωση του ρατσισμού, όταν οι συγκυρίες επιτρέψουν ένα ομαδικό ξέσπασμα βίας, το άτομο ή η ομάδα δολοφονούνται, με «λιντσάρισμα» ή «πογκρόμ», όρους που διαθέτει η επιστημονική γλώσσα για το φαινόμενο της γενοκτονίας. Για τις περιπτώσεις αυτές συχνά ανατρέχουμε στη μεταφορική γλώσσα και μιλάμε για ένα «εξιλαστήριο θύμα», χωρίς, όμως, να εννοούμε ότι ισχύει η πρακτική, σύμφωνα με την οποία το άτομο θυσιάζεται για να επέλθει, συμβολικά, η κάθαρση από το «μίασμα». Σύμφωνα με την Mary Douglas, πολλές πρακτικές στις σύγχρονες κοινωνίες ανήκουν, επίσης, στην περιοχή του συμβολικού και αποσκοπούν στην επίτευξη της «τάξης» και στην ενίσχυση της συνοχής της ομάδας²⁹. Στο ερώτημα πόσο το συμβολικό είναι ιδιαιτερότητα μόνο των πρωτόγονων πολιτισμών, η Mary Douglas, στο κλασικό έργο της παρατηρεί: «Οι άνθρωποι του μοντέρνου πολιτισμού επίσης λειτουργούν σε διάφορα επίπεδα του συμβολικού... Η διαφορά δεν βρισκείται στο ότι εμείς στηριζόμαστε στην επιστήμη και εκείνοι στο συμβολικό. Η δική μας συμπεριφορά επίσης περιέχει συμβολικά στοιχεία. Η πραγματική διαφορά έγκειται στο ότι εμείς δεν προχωρούμε από ένα πλαίσιο αναφοράς σε ένα άλλο, συνεχίζοντας να εφαρμόζουμε την ίδια ομάδα συμβολισμών με προοδευτικά αυξανόμενη ισχύ: η δική μας συμβολική εμπειρία εκδηλώνεται αποσπασματικά. Οι τελετουργίες μας δημιουργούν ένα μεγάλο αριθμό από μικρούς υπο-κόσμους, ασύνδετους αναμεταξύ τους, αντίθετα από τις τελετουργίες των πρωτόγονων, που δημιουργούν ένα και μοναδικό ενιαίο σύμπαν»³⁰.

Από μια διαφορετική σκοπιά, ο René Girard υποστηρίζει, αντίθετα από τους εθνολόγους, ότι η εξιλαστήρια θυσία ως μέρος του δικτικού μηχανισμού της αποδιοπόμψης είναι φαινόμενο διαχρονικό και αποτελεί γι' αυτόν αντικείμενο ιδιαίτερης επιστήμης, της «ηθολογίας», ενώ, ως ιστορικά παραδείγματα, αναφέρει τα πάθη του Χριστού και ως σύγχρονο παράδειγμα τις δίκες της Μόσχας³¹.

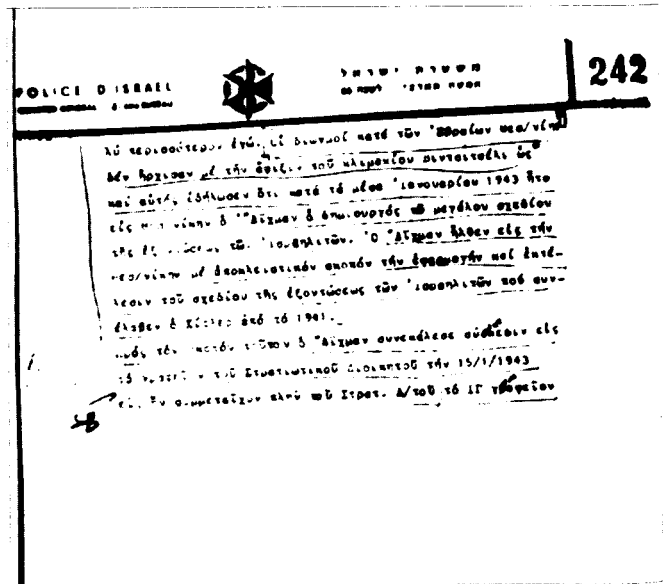
Τις πρακτικές της δίωξης συναντάμε από πολύ παλιά στην ιστορία των Εβραίων της Ευρώπης. Οι Εβραίοι υπήρξαν από το Μεσαίωνα στόχοι θυματοποιητικής πρακτικής. Ο εγκλεισμός τους στα γκέτο και το σημάδεμά τους με ένα διακριτικό στοιχείο της ενδυμασίας ίσχυσαν από το 13ο αιώνα. Αυτοί θεωρούνταν ένοχοι για τα δεινά που μαστίζαν τους ευρωπαϊκούς λαούς, όπως οι επιδημίες πανώλους, που χρεώνονταν σε δική τους ενέργεια, και συγκεκριμένα σε δηλητηρίασμό των πηγών³². Τέτοιες σνοκοφαντίες σχετίζονται, προφανώς, με το μηχανισμό της αποδιοπόμψης, με κυριότερη τον «τελετουργικό φόνου»³³.

Οι μαζικές σφαγές Εβραίων, τα πογκρόμ, σε περιόδους επιδημίας πανώλους ή σε εποχές κοινωνικής και οικονομικής κρίσης, όπως αυτές του 18ου και 19ου αιώνα στη Ρωσία και την Πολωνία, δείχνουν ότι ο χριστιανικός κόσμος τους ενοχοποιούσε σταθερά, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν συγκέντρωναν την εκτίμησή του χριστιανικού πληθυσμού για πολλές δραστηριότητές τους σε διάφορους τομείς, όπως η ιατρική, και συγκεκριμένα η χειρουργική, την οποία απαγόρευε η καθολική εκκλησία³⁴. Άλλωστε, ο επιλεγμένος για τη θυσία, τόσο στη μυθολογική όσο και την ιστορική παράδοση, εμφανίζεται και ως σωτήρας και θεραπευτής, όπως ήταν και ο Οιδίποδας και ο Χριστός. Οι παραπάνω πρακτικές, που εδράζονται σε συλλογικές παραστάσεις, δεισιδαιμονίες και προκαταλήψεις, αντανακλώνται και στη λογοτεχνία με πλουσιότατα παραδείγματα. Ο Κρίστοφερ Μάρλοου γράφει τον *Εβραίο της Μάλτας* ύστερα από επιδημία πανούκλας και ο Σαίξπηρ επινοεί τον Σάλυακ σε εποχή οικονομικής κρίσης. Η τελευταία χρονολογικά μαζική αποδιοπομπική καταδίωξη των Εβραίων ήταν η ναζιστική γενοκτονία.

Στο ναζιστικό Ολοκαύτωμα τα δικτικά στερεότυπα της απο-

διοπόμψης, όπως τα περιγράφει ο Girard, αναγνωρίζονται ευκολότατα: κρίση υπάρχει στη Γερμανία και στην Ευρώπη. Οι κατηγορίες κατά των Εβραίων είναι συγκεκριμένες: διεθνής συνωμοσία, που «αποδεικνύουν» τα «πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών». Επίσης, οι Εβραίοι συγκεντρώνουν πάμπολλα σημεία θυματοποιητικής επιλογής (sélection victimaire): αποτελούν μειονότητα, έχουν διαφορετική θρησκεία, διακρίνονται σε διάφορους κοινωνικούς τομείς. Ταυτόχρονα είναι ο λαός ο πλησιέστερος προς τον χριστιανικό, ο οποίος, σε μια μεγάλη μερίδα του, τόσο στη Γερμανία όσο και σε άλλες χώρες της δυτικής Ευρώπης, στη χιτλερική περίοδο, είναι ενσωματωμένος και αφομοιωμένος πλέον στον ευρωπαϊκό πολιτισμό³⁵.

Τα στερεότυπα της αποδιοπόμψης εντοπίζονται λίγο ή πολύ σε κάθε γενοκτονία. Στην περίπτωση της ναζιστικής γενοκτονίας, ωστόσο, όπως πραγματοποιήθηκε στα στρατόπεδα εξόντωσης μετά το 1942, θα πρέπει να προσέξουμε ότι δεν αναγνωρίζουμε μόνο αυτά, αλλά και κάτι περισσότερο: αναγνωρίζουμε και μια παραλ-

λαγή ολόκληρου του τελετουργικού της θυσίας. Στη διαπίστωση αυτή οδηγεί η ανάγνωση των αφηγήσεων των επιζώντων.

Η ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ ΤΩΝ ΕΒΡΑΙΩΝ: ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ Η «ΘΥΣΙΑ»;

Όπως προκύπτει από τις μαρτυρίες των επιζώντων, προφορικές και γραπτές, η διαδικασία της εξόντωσης των Εβραίων περιγράφεται όχι μόνο ως μια μεθοδικά και γραφειοκρατικά οργανωμένη επιχείρηση, αλλά και ως ένα αυστηρά δομημένο συμβολικό σύστημα με καθορισμένες φάσεις, ρόλους, ιεραρχία, απαγορεύσεις, καθώς και έναν αλυσιδωτό χαρακτήρα ανάμεσα στα διαφορετικά επίπεδα της λειτουργίας του. Τα στάδια της σύλληψης των διωκόμενων, της οδήγησής τους στα στρατόπεδα και της εξόντωσής τους διακρίνονται αφενός για τον στερεοτυπικό (δηλαδή σταθερά επαναλαμβανόμενο) χαρακτήρα τους, αφετέρου για την εξαιρετική πειθαρχία και προσήλωση με την οποία τηρούνται οι κανονισμοί, όπως και για την κανονικότητα, περιοδικότητα και αλληλεξάρτησή της μιας φάσης από την άλλη.

Ακολουθώντας τις αφηγήσεις των επιζώντων μπορούμε να συνοψίσουμε τη διαδικασία αυτή ως εξής: αρχικά οι διωκόμενοι απολύονται από τις εργασίες τους και συγκεντρώνονται σε ένα χώρο, δηλαδή περιθωριοποιούνται και στιγματίζονται. Η διάκρισή τους από τον υπόλοιπο κόσμο επιτυγχάνεται με ένα διακριτικό σημείο το οποίο πρέπει να φέρουν, το άστρο. Πριν από τη σύλληψη οι διωκόμενοι παραπλανώνται σχετικά με την τύχη τους. Πείθονται ότι

στόχος είναι οι περιουσίες τους και γι' αυτό καταβάλλουν χρηματικά ποσά ως λύτρα. Επίσης, με ποικίλους τρόπους εξασπώνται, παραπλανώνται για να προσέλθουν μόνοι τους στον τόπο της σύλληψής τους. Ο παραπλανητικός χαρακτήρας της διαδικασίας συνεχίζεται, στην περίπτωση του Αουσβιτς, μέχρι την είσοδο στο στρατόπεδο, όπου υπήρχε η παραπαιστική επιγραφή: «Η εργασία ελευθερώνει», κατ' ευφημισμόν, βεβαίως, αφού επρόκειτο για καταναγκαστική εργασία, αλλά *πρωτίστως για εξόντωση*. Αυτό αποσκοπούσε στο να παραπλανηθούν οι διωκόμενοι, και ενδεχομένως όχι μόνον αυτοί, αλλά και οι περιοικοί, και να πεισθούν ότι η όλη επιχείρηση έχει μια θετική πλευρά. Οι επιθεωρήσεις και οι επιλογές των μελλοθανάτων («selektion», στη διάλεκτο των στρατοπέδων⁶, γίνονταν με συνοδεία μουσικής. Στη διαδικασία της θανάτωσης και της καύσης οι Γερμανοί δεν άγγιζαν οι ίδιοι τα πτώματα, εκτός από εξαιρέσεις. Οι διωκόμενοι, πριν από τη θανάτωση, περνούσαν μεταφορικά από «λουτρό»: ο θάλαμος αερίων είχε

Το θύμα απαγορεύεται να το αγγίξει ο θύτης.

Η θυσία, οργανωμένη τελετουργικά, συνοδεύεται από ανάλογες εκδηλώσεις μουσικής (στη συγκεκριμένη περίπτωση η ορχήστρα του στρατοπέδου, στην οποία συμμετείχαν Έλληνες Εβραίοι, όπως ο Ιάκωβος Στρούμσα, ο Αλβέρτος Μενασσέ, και ο Πέτο Γκατένιο, όλοι από τη Θεσσαλονίκη).

Τα προσωπικά αντικείμενα του θύματος πρέπει να συλλέγονται και να διαμοιράζονται.

Όλα αυτά τα στοιχεία εύκολα τα αναγνωρίζουμε στις μαρτυρίες των επιζώντων Εβραίων από όλα τα μέρη της Ευρώπης, καθώς και στις μαρτυρίες των Ελλήνων Εβραίων⁷.

Θα παρατηρήσει κανείς ότι πολλά από όσα σινεβιαναν στα ναζιστικά στρατόπεδα εξόντωσης τα συναντάμε ως συνηθισμένες πρακτικές και σε άλλα στρατόπεδα ή χώρους εγκλεισμού. Επισημαίνουμε, ωστόσο, μία διαφορά: σε όλα τα στρατόπεδα πολιτικών εγκλειστών, δηλαδή αντιφρονούντων, είναι εμφανής η λογική της

Φωτογραφία εκποτισμού από την Καβάλα

προσλάβει την εμφάνιση θαλάμου καθαρισμού του σώματος, λουτρού. Κατά τη θανάτωση, το σώμα ήταν γυμνό. Τέλος, τα ατομικά αντικείμενα των νεκρών, ρούχα, γυαλιά, πρόσθετα δόντια, τους αφαιρούνταν, ενώ στις γυναίκες, πριν από τη θανάτωση έκοφαν τα μαλλιά, δηλαδή έπρεπε να θανατωθούν κεκαρμένες.

Τα διαφορετικά αυτά λειτουργικά στάδια παραπέμπουν στο τελετουργικό μιας ανθρωποθυσίας, όπως, για παράδειγμα, τη διαβάζουμε στο μύθο της θυσίας της Ιφιγένειας:

Το επιλεγμένο θύμα φέρνει ένα σημείο θυματοποίησης.

Το θύμα πρέπει να καταβάλει λύτρα.

Το θύμα πρέπει να προσέλθει στον τόπο της θυσίας, αν όχι οικουθελώς, πάντως με αυταπάτες για το μέλλον του (δηλαδή πρέπει να προσελκυσθεί, κι αυτό έγινε, με υποσχέσεις για μια κανονική ζωή στην Κρακοβία, που έκαναν, για παράδειγμα, πολλούς Εβραίους Θεσσαλονικείς να θεωρούν ότι ο εκποτισμός ήταν μεν σκληρό μέτρο, αλλά ότι δεν κινδύνευε η ζωή τους)⁸.

Το θύμα, μέχρι την τελική φάση της θανάτωσης, δεν πρέπει να γνωρίζει ότι πρόκειται να θυσιαστεί, γιατί μπορεί να αντιδράσει βίαια, με αποτέλεσμα να ταραχθεί ο θύτης και να ακρωθεί η θυσία.

Εάν το θύμα μάθει για τη θυσία, πρέπει να πεισθεί ότι η θυσία του είναι αναπόφευκτη, αναγκαία και λυτρωτική, δηλαδή σταλμένη από το Θεό, ως τιμωρία και ως εξαγνισμός, για πράξεις με χαρακτηριστήρα που σχετίζεται με τη θεοδικία και τους μηχανισμούς της ενοχής.

Το θύμα πρέπει να καθαριστεί σε λουτρό.

αντιπαλότητας, της ιδεολογικής διαφοράς και η αποδιοπόμηση είναι συνέπεια συνειδητών επιλογών των θυμάτων. Στα στρατόπεδα αντιφρονούντων, όπως τα σοβιετικά, οι εγκλειστοί εκτελούσαν, επίσης, καταναγκαστικά έργα, αλλά ως εκπεσώντες πολίτες. Η δίωξή τους ακολουθεί, σε πολλά σημεία της, ένα συμβολικό σύστημα καθαρσης, αλλά χωρίς τη βίαιη ολοκλήρωση του μηχανισμού της, που είναι ο θάνατος, ή τη μυθολογική εκδοχή της μεταμόρφωσης του ανθρώπινου θύματος σε σάγιο που καίγεται στην πυρά. Αντίθετα, στα ναζιστικά στρατόπεδα εξόντωσης, ο διωκτικός μηχανισμός περιλάμβανε και την εξόντωση του διωκόμενου. Η εξόντωση αυτή προβαλλόταν συστηματικά με τη μεταφορολογία της «κάθαρσης» και λειτουργούσε ως ένα συμβολικό σύστημα σχέσεων, με κανόνες που έπρεπε να τηρούνται σχολαστικά για κάθε ζήτημα που αφορά συμβολικά το σώμα και την καθαριότητα, αλλά, επίσης, αντίθετα από ό,τι φαίνεται εκ πρώτης όψεως, και το πνεύμα: αν και οι οργανωτές του στρατοπεδικού μηχανισμού δεν ασχολούνταν με την κοσμοαντίληψη, τον φιλοσοφικό ή ακόμη και τον θρησκευτικό προσανατολισμό των θυμάτων (πολλοί Εβραίοι κρατούμενοι ήταν αγνωστικιστές ή είχαν ασπαστεί το χριστιανισμό πολύ πριν από την άνοδο του Χίτλερ, μέσα στο πνεύμα της αφομοίωσης που επικράτησε μεταξύ των Εβραίων της δυτικής Ευρώπης από το 19ο αιώνα), ωστόσο, τους ενδιέφερε απόλυτα εάν και σε ποιο βαθμό θα περιέλθουν στο ρόλο του θύματος. Αυτό το σκοπό εξυπηρετούσε η συστηματική παραπλάνηση σχετικά με την τύχη τους πριν από τη σύλληψη⁹, η οποία συνεχιζόταν και κατά την

άφιξη στα στρατόπεδα και μέχρι τους θαλάμους αερίων – τα «λου-τρα», καθώς και ολόκληρος ο σχεδιασμός της «διαβίωσης» μέσα στα στρατόπεδα, ο οποίος αποσκοπούσε στο να κάμψει την ψυχολογική αντίσταση των διωκόμενων και να προωθήσει την αβουλή-σια και το ένστικτο θανάτου⁴⁰. Στο σημείο αυτό η οργάνωση του όλου συστήματος της ναζιστικής γενοκτονίας λειτουργήσε σαν μία παρωδία προγράμματος εντατικής «αγωγής».

Η ΝΑΖΙΣΤΙΚΗ ΓΕΝΟΚΤΟΝΙΑ ΚΑΙ Η ΕΞΙΣΤΟΡΗΣΗ ΤΗΣ

Πολλά από τα θύματα που βίωσαν τη γενοκτονία, αλλά επέζησαν, την αφηγήθηκαν στη συνέχεια, φιλτράροντας τις εμπειρίες τους μέσα από την οθόνη της μεταφορικής γλώσσας. Η εξιστόρηση του γεγονότος από τους επιζώντες, εκτός από τη συμβολή της στην ιστορική τεκμηρίωση και την προσωπική ιστορία, μπορεί να διαβαστεί και να αξιοποιηθεί διαφορετικά ως απάντηση στο ερώτημα: πως την έζησαν οι μάρτυρες και πώς την περιέγραψαν; Σε ποιο γνωστικό πλαίσιο εντάχονταν τη γενοκτονία, ώστε να μπορέσουν να την περιγράψουν;

Οι επιζώντες καταγγέλλουν στις μαρτυρίες τους ένα απάνθρωπο γραφειοκρατικό και τεχνολογικά σχεδιασμένο πρόγραμμα εξόντωσης⁴¹. Όμως, πολλοί από τους επιζώντες, όπως ήδη αναφέραμε, εξιστορούν τη διωκτική διαδικασία ανατρέχοντας σε μεταφορές που σχετίζονται με τη θυσία και τη θεοδικία⁴². Παρατηρούμε, επίσης, ότι στη διαστρωμάτωση των αφηγήσεων, από την πρώτη φάση της καταδίωξης των Εβραίων και τη σημείωσή τους με το κίτρινο άστρο, ως την τελευταία, την καύση στα κρεματόρια, οι συγγραφείς στην αναπαράσταση της διωκτικής διαδικασίας προβάλλουν με έμφαση τα διαφορετικά στάδια που συνδέονται λειτουργικά αναμεταξύ τους σαν ένα συμβολικό σύστημα.

Η περιγραφή της γενοκτονίας προβάλλεται από τους επιζώντες ως μια επιχείρηση οργανωμένη ορθολογικά, γραφειοκρατικά και ταυτόχρονα συμβολικά, «εξωλογικά»: ο διπλός αυτός χαρακτήρας δεν είναι άσχετος με τη λειτουργικότητα και την επιτυχή εφαρμογή του εγχειρήματος. Η ανάγνωση των αφηγήσεων επιβεβαιώνει από μια διαφορετική σκοπιά τη μεθοδολογική μας προϋπόθεση: η ναζιστική γενοκτονία προσλαμβάνει το χαρακτήρα διωκτικής δομής κατά την αφήγηση, επειδή τον είχε ήδη κατά την εφαρμογή. Η πρότασή μας μπορεί να διατυπωθεί ως εξής: η γενοκτονία λειτουργήσε αποτελεσματικά ακριβώς επειδή είχε οργανωθεί συμβολικά ως διωκτική «δομή». Αυτή ακριβώς η διωκτική δομή αναγνωρίζεται, εκ των υστέρων, στις αφηγήσεις.

Η ναζιστική γενοκτονία, αρχιτεκτονημένη με τον τρόπο που αναφέραμε, προσφέρεται κατ' εξοχήν στην αφήγηση, όπως παρόμοιες μυθολογικές παραδόσεις. Θεωρούμε ότι αυτό αποδεικνύει η τεράστια επιτυχία του Ολοκαυτώματος ως θέματος στη λογοτεχνία και στον κινηματογράφο⁴³. Τα έργα αυτά, ενδεχομένως χρωστούν τη μεγάλη απήχησή τους διότι διαβάζονται ως ένα κείμενο με πολύ γνωστά διακείμενα, με παγκόσμια και διαχρονικά απήχηση, όπως η θυσία της Ιφιγένειας ή τα πάθη του Χριστού, με μια διαφορά: τα θύματα, μεταβλημένα σε καπνό, δεν «εξάγγισαν» κάποιον ή κάποιους, αλλά, απλώς, δολοφονήθηκαν.

ΕΓΚΛΗΜΑΤΙΕΣ, «ΘΥΤΕΣ» ΚΑΙ ΘΥΜΑΤΑ

Όσα προαναφέραμε ισχύουν για τη γενοκτονία στην ολοκληρωμένη μορφή της, την οποία προσλαμβάνει στα στρατόπεδα της Γερμανίας και της Πολωνίας μετά το 1942-43, με τη λειτουργία θαλάμων αερίων και κρεματορίων, που δεν περιλαμβάνονταν ρητά από την αρχή στο πρόγραμμα⁴⁴. Χωρίς αυτά, όμως, η μαζική εξόντωση θα ήταν από την πλευρά των δραστών πολύ δύσκολη, γι' αυτό άλλ-

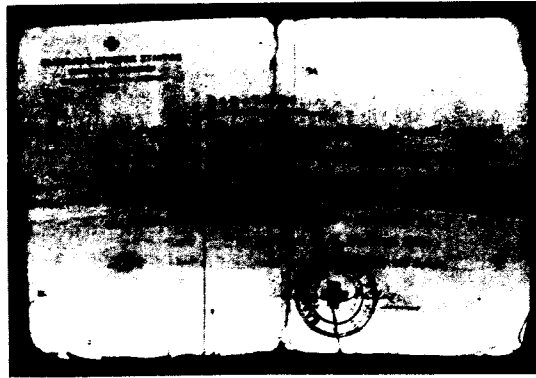
λωστε και επινοήθηκαν.

Στο σημείο αυτό προκύπτει ένα ακόμη ερώτημα: θα μπορούσε άραγε να λειτουργήσει ένα τέτοιο σχέδιο χωρίς την κινητοποίηση ενός πολύπλοκου και εξαιρετικά λεπτού μηχανισμού, ο οποίος να καταλείπει τη λογική, να αδρανοποιεί την ηθική συνείδηση, να αποδεσμεύει τη βία, να νομιμοποιεί το ψέμα; Και ποιος θα ήταν αυτός ο μηχανισμός; Ο μηχανισμός δεν επινοήθηκε από την αρχή, αλλά καθ' οδόν. Κάθε καινούργια διαταγή, που ξεκινούσε από την κορυφή της ναζιστικής εξουσίας για να φτάσει στη διοίκηση των στρατοπέδων, ταίριαζε με την προηγούμενη, γιατί ανήκε στο ίδιο

δομικό σύστημα της διωκτικής προβολής, δηλαδή το συμβολικό σύστημα της εξιλαστήριας θυσίας και ήταν πάντα διατυπωμένη στη μεταφορική γλώσσα της κάθαρσης, δηλαδή της εξυγίαισης από το μίασμα των φυλετικά «ακάθαρτων» Εβραίων. Και η αντίστοιχη οργάνωση, στην πράξη, βοηθούσε, ενόδωνε εξαιρετικά την κάθε εγκληματική ενέργεια, το σαδισμό, την αχαλίνωτη βία, για να επιτευχθεί η «καθαρότητα», που πρωτίστως είναι ζήτημα «τάξης»⁴⁵. Πρόκειται για την «τάξη» στην οποία τόσο επέμεινε η χιτλερική γλώσσα και που επιδιώκουν όλα τα φασιστικά καθεστώτα, ως αντίδοτο στο «χάος»⁴⁶.

Η ναζιστική επιχείρηση της εξόντωσης των Εβραίων προσέλαβε μεταφορικά την ονομασία «Ολοκαύτωμα». Εκ των υστέρων, η ονομασία αυτή κρίθηκε άστοχη. Τα θύματα που σύρθηκαν στη «θυσία» αυτή δικαιούνται να μιλούν για κάτι πολύ διαφορετικό, δηλαδή για μια δολοφονία, για ένα έγκλημα. Παραδόξως, όμως, ο όρος αποδίδει στην κυριολεξία τη διωκτική ενέργεια από τη σκοπιά των δραστών, δηλαδή τη θανάτωση αθώων κατά την εφαρμογή ενός προγράμματος φυλετικής κάθαρσης. Οι ναζιστές, με μια πρωτοφανή στρεψοδικία, προσπάθησαν να ακυρώσουν τον εγκληματικό χαρακτήρα της επιχείρησής τους, νομιμοποιώντας ποινικοποι-

Αριθμός	Όνομα	Επίθετο	Ημερομηνία	Εθνικότητα	Κατάσταση	Πολιτεία	Επάγγελμα	Εκπαίδευση	Σημειώσεις
1	Χιρς	Χιρς	1914	Εβραίοι	Πολίτης	Αμερική	Καθηγητής	Παρίσι	
2	Χιρς	Χιρς	1914	Εβραίοι	Πολίτης	Αμερική	Καθηγητής	Παρίσι	
3	Χιρς	Χιρς	1914	Εβραίοι	Πολίτης	Αμερική	Καθηγητής	Παρίσι	
4	Χιρς	Χιρς	1914	Εβραίοι	Πολίτης	Αμερική	Καθηγητής	Παρίσι	
5	Χιρς	Χιρς	1914	Εβραίοι	Πολίτης	Αμερική	Καθηγητής	Παρίσι	

Τέσσερις νέοι
στο στρατόπεδο
Χιρς (Θεσσαλονίκη)

ημένες πρακτικές, όπως η εξόντωση άμαχου πληθυσμού και προσ-
διδοντάς τους τη μορφή εξιλαστήριας θυσίας και «εκατόμβης».

Προσπαθήσαμε να δείξουμε ότι φαινόμενα τόσο σημαντικά,
όπως μια γενοκτονία, πρέπει να εξετάζονται με πολύ μεγάλη προ-
σοχή, όχι μόνο από τους ιστορικούς αλλά και από τους φιλόλο-
γους. Οι αφηγήσεις των επιζώντων και γενικότερα τα κείμενα που
αποτελούν πηγή για τον ιστορικό, καθώς και τα λογοτεχνικά κεί-
μενα που αποτελούν αντικείμενο μελέτης των φιλόλογων αποκλι-
νουν σε πολλά σημεία, αλλά συγκλίνουν σε ένα: οι αφηγητές του
Ολοκαυτώματος, ανεξαρτήτως εάν είναι αυτοβιογραφούμενοι

χρονογράφοι ή αναγνωρισμένοι πεζογράφοι, μοιράζονται την ίδια
παιδεία. Το σημείο στο οποίο διαφέρουν ριζικά είναι κατά πόσο
έζησαν τη γενοκτονία ως θύματα ή ως απλοί θεατές.

Καταλήγοντας, θα θέλαμε να υπογραμμίσουμε ότι η επιλογή
του όρου «Ολοκαύτωμα», μιας λέξης με μυθολογικές και θρησκευ-
τικές συνδηλώσεις, αναμφίβολα δεν ήταν η ευτυχέστερη, αλλά, πα-
ραδόξως, μπορεί να οδηγήσει σε μια σειρά από σκέψεις σχετικά με
τον προβληματικό χαρακτήρα της ναζιστικής επιχείρησης που,
ίσως, διευκολύνουν το μελετητή, τόσο στα ζητήματα της λογοτε-
χνικής αναπαράστασης του ιστορικού αυτού γεγονότος όσο και
της ερμηνείας του. ■

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βλ. Hayden White, «The Context in the Text. Method and Ideology in Intellectual History», στο *The Content of the Form, Narrative Discourse and Historical Representation*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 1987, σ. 185-213.
2. Βλ. Dominick LaCapra, «Rethinking Intellectual History and Reading Texts», Dominick LaCapra and Steven Kaplan (επιμ.), *Modern European Intellectual History, Reappraisals and new Perspectives*, Cornell University Press, Ιθάκα 1982, σ. 485.
3. Βλ. Max Black, «More about Metaphor», στο Andrew Ortony (επιμ.), *Metaphor and Thought*, Cambridge University Press, Καμπριτζ 1989, σ. 26.
4. George Lakoff και Mark Johnson, *Metaphors we live by*, University of Chicago Press, Σικάγο 1980, σ. 3 και 69.
5. Για τα θεωρητικά ζητήματα που θέτει στις ιστορικές επιστήμες η ναζι-

στική γενοκτονία, βλ. τις σημαντικές ανακοινώσεις των Hayden White, Dominick LaCapra, Carlo Ginsburg, Martin Jay, στο συνέδριο «Ο ναζισμός και η Τελική Λύση: Δοκιμάζοντας τα όρια της αναπαράστασης», που οργανώθηκε από το Πανεπιστήμιο της Καλιφόρνιας στο Λος Άντζελες, τον Απρίλιο του 1990, και δημοσιεύονται στο Saul Friedlander (επιμ.), *Probing the Limits of Representation. Nazism and the Final Solution*, Harvard University Press, Καμπριτζ 1992.

6. Τα στοιχεία αυτά τα δίνει ο James Young στη σημαντική μελέτη του *Writing and Rewriting the Holocaust. Narrative and the Consequences of Interpretation*, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον και Ινδιανάπολη, 1988, σ. 84-88.
7. Η λέξη «ολοκαύτωμα» έχει χρησιμοποιηθεί μεταφορικά στην ελληνική γλώσσα για γεγονότα της νεότερης ιστορίας που σχετίζονται με ηρωι-

- κούς θανάτους αγωνιστών κατά τους εθνικούς αγώνες για την ανεξαρτησία, όπως το ολοκαύτωμα του Αρχαδίου. Σε σχέση με τη ναζιστική γενοκτονία, τη λέξη τη συναντάμε στην ελληνική βιβλιογραφία, στο χρονικό του Αλβέρτου Μενασσέ, *Μπιρκενάου-Αοισβίτς. Οι αναμνήσεις ενός αιτόππου μάρτυρα*. Θεσσαλονίκη 1974. Το έργο γράφτηκε στα γαλλικά και δημοσιεύτηκε το 1947, με τίτλο *Auschwitz, camp d'extermination*.
8. Arno Mayer, *Why did the Heavens Not Darken? The «Final Solution» in History*, Pantheon Books, Νέα Υόρκη 1988.
 9. Βλ. Istvan Deak, «Heroism in Hell» *The New York Review of Books*, 8 Νοεμβρίου 1990.
 10. O Dominick LaCapra, αν και αναγνωρίζει τα προβλήματα που παρουσιάζει η ονομασία αυτή, θεωρεί ότι είναι μία από τις καλύτερες επιλογές, δεδομένου ότι αφενός δεν επαναλαμβάνει τη ναζιστική ορολογία, όπως η ονομασία «τελική λύση», αφετέρου υπήρξε μια επιλογή των ίδιων των θυμάτων και έπαιξε, για διάφορους λόγους, ένα ρόλο στη σιζήτησή τους, ενώ παρατηρεί επίσης ότι η συνεχής χρήση του όρου έχει συντελέσει στην εξουδετέρωση του θρησκευτικού χαρακτήρα του. Βλ. σχετικά στη μελέτη του «Representing the Holocaust: Reflexions on the Historians Debate», στο *Probing The Limits of Representation*, ό.π., σ. 357, σημ. 4.
 11. Βλ. Μάρκος Ναχόν, *Μπιρκενάου, το στρατόπεδο του θανάτου*, μετάφραση Ασοσφ Μωυσή, επιμέλεια Φ. Αμπατζοπούλου, εκδ. Ίδρυμα Ετζ Αχαΐμ, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 123.
 12. Στο ίδιο, σ. 140.
 13. Αλβέρτος Μενασσέ, ό.π.
 14. Μάρκος Ναχόν, ό.π., σ. 65-66.
 15. Βλ. Uwe Dietrich Adam, «The Gaz Chambers», στο Francois Furet (επιμ.), *Unanswered questions, Nazi Germany and the Genocide of the Jews*, Schocken Books, Νέα Υόρκη, 1989, σ. 137.
 16. Το γεγονός ότι ο Χίτλερ δεν επιχείρησε απλώς έναν επεκτατικό πόλεμο, αλλά μια επιχείρηση γενοκτονίας, γίνεται εμφανές από την ταυτόχρονη οργάνωση των στρατοπέδων εξόντωσης και την εκστρατεία στη Σοβιετική Ένωση.
 17. Βλ. Raul Hilberg, *The destruction of the European Jews*, Holmes and Meier Publishers, Νέα Υόρκη 1985.
 18. Στο ίδιο, όπως και στην εξαιρετικού ενδιαφέροντος μελέτη του ίδιου, *Perpetrators, Victims and Bystanders*, Νέα Υόρκη 1992.
 19. Στο ίδιο, σ. 105, 129 κ.α.
 20. Το ζήτημα των τάσεων «αποκαλυπτικών» χαρακτήρα στην εβραϊκή θρησκεία εξετάζει ιστορικά και θρησκευτολογικά ο Amos Funkenstein, στο «A Schedule for the End of the World: The Origins and Persistence of the Apocalyptic Mentality», στο Saul Friedlander, Gerald Holton κ.ά. (επιμ.), *Visions of Apocalypse: End or Rebirth*, Holmes and Meier, Νέα Υόρκη 1985.
 21. Στην πληθώρα σχετικών παραδειγμάτων αναφέρεται η Hamida Bosmajian στο *Metaphors of Evil, Contemporary German Literature and the Shadow of Nazism*, University of Iowa Press, Αϊόβα 1979, σ. 27 και 43.
 22. Βλ. Πολυχρόνη Ενεπεκίδη, *Οι διωγμοί των Εβραίων εν Ελλάδι*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 1969, σ. 34.
 23. Ο όρος, με τη σημασία της προσφοράς θυσίας εξιλασμού, συναντάται στον Πλάτωνα, *Νόμοι*.
 24. Βλ. René Girard, *La violence et le sacré*, Grasset, Παρίσι 1972.
 25. Βλ. το κλασικό έργο του Sigmund Freud, *Totém και ταμπού*. Το θέμα εξετάζει η Marie Bonaparte στο *Mythes de guerre*, P.U.F., Παρίσι 1950, επίσης ο R. Loewenstein, *Psychanalyse de l'antisémitisme*, P.U.F., Παρίσι 1952.
 26. Joseph Gabel, *La fausse conscience*, ed. de Minuit, Παρίσι 1964, επίσης T.W. Adorno, *The Authoritarian Personality*, Northon and Co, Νέα Υόρκη 1969.
 27. Bruno Bettelheim, *Survivre*, Ed. Laffont, Παρίσι 1981.
 28. René Girard, *Le bouc émissaire*, Παρίσι 1982.
 29. Βλ. Mary Douglas, *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, Routledge, Λονδίνο 1966, σ. 2.
 30. Στο ίδιο, σ. 69.
 31. *Le bouc émissaire*, ό.π.
 32. Βλ. Léon Poliakov, *L' Histoire de l' antisémitisme*, τ. Α', Calman-Levy, Παρίσι 1981. Βλ. επίσης στον Yves Chevalier, *L' antisémitisme. Le Juif comme bouc émissaire*, ed. Cerf, Παρίσι 1988.
 33. Πρόκειται για τη «φήμη» ότι οι Εβραίοι σκότωναν παιδιά για να χρησιμοποιήσουν το αίμα τους στην κατασκευή των αζύμων του εβραϊκού Πάσχα και η οποία αποτελούσε σταθερά την αφετηρία των πογκρόμ. Στην Ελλάδα, ανάλογα επεισόδια αναφέρονται το 1872 στη Λάρισα, το 1873 στην Κρήτη, το 1888 στη Θεσσαλονίκη και το 1891 στην Κέρκυρα, βλ. Rena Molho, «Popular antisemitism and State Policy in Salonica during the time of the city's annexation to Greece», υπό δημοσίευση στο περ. *Jewish Social Studies*.
 34. Στο ιστορικό μυθιστόρημα του Διονυσίου Ρώμα, *Περίπλους*, τ. Α' και Β', Αθήνα 1968, γίνεται εκτενής αναφορά στο ζήτημα αυτό και δίνονται πολλά πραγματολογικά στοιχεία στις εμπειροστατωμένες σημειώσεις που ο συνοδεύει.
 35. Ο χριστιανισμός, άλλωστε, εξελέγη ως αίρεση του μονοθεϊστικού εβραϊσμού και του πλατωνισμού και αναπτύχθηκε συγκριτικά, ως αποτέλεσμα «κράσης». Γι' αυτό ο Διττικευρωπαίος Εβραίος, που είναι όμοιος με τον Ευρωπαίο χριστιανό, πέρα από τη διαφορά της θρησκείας, είναι ο πλησιέστερος και συγγενέστερος εθνοτικός «άλλος», ένας «άλλος», ως πούμε, απροσάρμοστος, διαφωνών, μη ενθυγραμμισμένος, δηλαδή «άλλος» μέσα σε πάρα πολλά εισαγωγικά.
 36. Για την ειδική γλώσσα του ναζιστικού στρατοπεδικού κόσμου βλ. το ειδικό κεφάλαιο στη μαρτυρία του Χάιντς Σαλβατώρ Κούνιο, *Έζησα τον Θάνατο*, Θεσσαλονίκη 1982.
 37. Αυτό προκύπτει από πολλές προφορικές μαρτυρίες, βλ. Μίριαμ Νόβιτς, *Το πέρασμα των Βαρβάρων*, Αθήνα 1985, καθώς και από συνεντεύξεις της Φραγκίσκης Αμπατζοπούλου με τους Ιάκωβο Στρούμσα, Ζαν Σαλώμ, Λουίζα Σιακκή, Σάρα Ναχμία.
 38. Για μια απόπειρα ανάγνωσης αυτών των αφηγήσεων, βλ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, *Το Ολοκαύτωμα στις μαρτυρίες Ελλήνων Εβραίων. Παρατηρητής*, Θεσσαλονίκη 1993, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.
 39. Για το σημαντικό ζήτημα της μυσικότητας που περιεβαλε τη ναζιστική επιχείρηση καθώς και για την προβληματική ενημέρωση των Ευρωπαίων Εβραίων σχετικά με τα σχέδια των ναζιστών βλ. στον Raul Hilberg, *Perpetrators, Victims, Bystanders, The Jewish Catastrophe 1933-1945*, Harper, Νέα Υόρκη 1992, σ. 216 και για την ενημέρωση των Ελλήνων Εβραίων βλ. Γιομτώβ Γιακοέλ, *Απομνημονεύματα 1941-1943*, επιμ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Ετζ Αχαΐμ-Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 23-27.
 40. Τις ψυχολογικές αντιδράσεις των εγκλειστών μετέα ο Bruno Bettelheim στο *The Informed Heart*, Free Press, 1960, Penguin Λονδίνο 1991.
 41. Για τη γραφειοκρατική οργάνωση της γενοκτονίας βλ. στον Zygmunt Bawman, *Modernity and the Holocaust*, Cornell University Press, Ιθάκα και Νέα Υόρκη 1991.
 42. Από τη σκοπιά της συγκριτικής γραμματολογίας, σχετικά με το ζήτημα αυτό, επιστημονούμε τη μελέτη του George Steiner, «The long Life of Metaphor: An Approach to the Shoah», στο Berel Lang (επιμ.), *Writing and the Holocaust*, Holmes and Meier, Νέα Υόρκη 1988, σ. 154-172, και της Sidra DeKoven Ezrahi, «The Grave in the Air»: Unbound Metaphors in Post-Holocaust Poetry», στο *Probing the Limits of Representation*, ό.π., σ. 259-276.
 43. Βλ. τη σχετική φιλομορφία στον Ilan Avisar, *Screening the Holocaust. Cinema's images of the Unimaginable*, A Midland Book, 1979 και την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα κριτική ανάλυση σχετικά με την εμπορική εκμετάλλευση του θέματος στον Saul Friedlander, *An Essay on Kitsch and Death*, Harper and Row, Νέα Υόρκη 1984.
 44. Είναι γνωστό ότι το αρχικό σχέδιο του Χίτλερ ήταν ο εκτοπισμός των Εβραίων της Γερμανίας σε άλλη ήπειρο και είχε αναφερθεί η εξωτική Μαδαγασκάρη.
 45. Ανάλογες παρατηρήσεις σχετικά με τις πρακτικές των ναζί και τη συμβολική τους διάσταση μπορεί κανείς να επιχειρήσει, αναλύοντας τις μαρτυρίες Ελλήνων πολιτών στη διάρκεια της γερμανικής κατοχής, στις οποίες υπογραμμίζεται η «θεατρικότητα» και η «δραματικότητα» διωκτικών εκδηλώσεων όπως, τα γνωστά «μπλόκα». Βλ. την πολύτιμη και μοναδική στον τομέα της μελέτη των Φ. Σκούρα, Α. Χατζηδήμου, Α. Καλούτση και Γ. Παπαδημητρίου, *Η ψυχολογία της πείνας, του φόβου και του άγχους*, Αθήνα, Οδυσσέας (1947), 1991.
 46. Στο επίπεδο της γλώσσας, βλ. το κλασικό έργο του Paul Ricoeur, *Finitude et Culpabilité. La Symbolique du Mal*, Aubier, Παρίσι 1970.